

УДК 821.161.2.09'06.:94(477)»1921/1939»:341.485]
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/99-2-54>

Валентина НІКОЛАЄНКО,
 orcid.org/0000-0003-0493-3425
 кандидат філологічних наук, доцент,
 доцент кафедри української літератури
 Запорізького національного університету
 (Запоріжжя, Україна), nikolaenkov006@gmail.com

МОРАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРО ГОЛОДОМОР¹

У статті проаналізовано моральні імперативи та стратегії виживання, представлені в сучасній українській художній літературі про Голодомор. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення життєстійкості нації в умовах межового фізичного та психологічного виснаження, що набуває особливого значення в контексті сучасної російсько-української війни.

Авторка класифікує стратегії виживання за рівнем збереження або деструкції моральних імперативів індивіда. Головна увага зосереджується на моделях боротьби за життя, збереженні людської гідності, моральному виборі в умовах геноциду голодом.

Перша група стратегій охоплює форми пасивного та активного спротиву, що не порушують етичних норм. Приділяється увага стратегіям групового виживання, які розглядаються як вияв антропоцентризму та емпатії. Друга група стратегій пов'язана з аксіологічною деструкцією та моральним колапсом. У статті проаналізовано ситуації аномії, коли традиційні цінності втрачають свою імперативність під тиском загрози фізичного знищення.

Розглянуто стратегії активного спротиву та рятівництва. На прикладі творів О. Волинської «Коли сонце не сходить», Н. Доляк «Чорна дошка», Л. Кононовича «Тема для медитації», Т. й О. Литовченків «Книга Жахиття. 1932–1938», Т. П'янкової «Вік чевоних мурах», С. Талан «Розколоте небо», Н. Чайковської «Очевидець» показано, що збройна боротьба та релігійне подвижництво є найвищими формами збереження моральних імперативів, оскільки вони спрямовані на захист права іншого на життя та збереження нації.

У висновках підсумовано, що сучасна українська художня література про Голодомор не лише фіксує травматичний досвід, а й виступає майданчиком для етичної рефлексії. Вибір між життям і сумлінням, дегуманізація та опір деструктивним явищам дійсності постають як ключові модуси художнього осмислення геноциду.

Ключові слова: Голодомор, моральні імперативи, стратегії виживання, геноцид, аксіологія, резильєнтність, дегуманізація.

Valentyna NIKOLAIENKO,
 orcid.org/0000-0003-0493-3425
 Candidate of Philological Sciences,
 Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature
 Zaporizhia National University
 (Zaporizhzhia, Ukraine) nikolaenkov006@gmail.com

MORAL IMPERATIVES AND STRATEGIES FOR SURVIVAL IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE ABOUT THE HOLODOMOR

This article analyses the moral imperatives and survival strategies depicted in contemporary Ukrainian fiction about the Holodomor. The relevance of the topic stems from the need to rethink the nation's resilience in conditions of extreme physical and psychological exhaustion, which takes on particular significance in the context of the current Russian-Ukrainian war.

¹ Публікація здійснена в рамках проекту EURO TOLER CULTURE: Європейський досвід формування культури толерантності в українській перспективі: освіта, медіа, мистецтво» (номер проекту 101127848 ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH), що реалізується за підтримки програми Європейського союзу Еразмус+ за напрямом Модулі Жана Монне. Ця публікація відображає погляди лише її авторів. Водночас програма Європейського союзу Еразмус+ не несе відповідальності за використання цього матеріалу. This publication is done within the project EURO TOLER CULTURE «The European experience of forming a culture of tolerance in the Ukrainian perspective: media, education, art» (project No.101127848 ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH) under Jean Monnet Modules Action. The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

The author classifies survival strategies according to the degree to which an individual's moral imperatives are preserved or destroyed. The main focus is on models of the struggle for life, the preservation of human dignity, and moral choice in the context of genocide.

The first group of strategies encompasses forms of passive and active resistance that do not violate ethical norms. Attention is paid to strategies of group survival, which are viewed as manifestations of anthropocentrism and empathy. The second group of strategies is associated with axiological destruction and moral collapse. The article analyses situations of anomie, where traditional values lose their imperative nature under the pressure of the threat of physical annihilation.

Strategies of active resistance and rescue are examined. Using the novels of O. Volynska «When the Sun doesn't Rise», N. Doliak «Black Board», L. Kononovych «A Topic for Meditation», T. And O. Lytovchenko «Book of Horror: 1932–1938», T. Piankova «The Age of Red Ants», S. Talan «The Split Sky», N. Chaikivska «Eyewitness» as examples, it is shown that armed struggle and religious martyrdom are the highest forms of preserving moral imperatives, as they are aimed at defending another's right to life and the preservation of the nation.

The conclusions summarise that in contemporary ukrainian literature about the Holodomor not only records the traumatic experience but also serves as a platform for ethical reflection. The choice between life and conscience, dehumanisation, and resistance to the destructive phenomena of reality emerge as key modes of artistic interpretation of genocide.

Key words: *Holodomor, moral imperatives, survival strategies, genocide, axiology, resilience, dehumanisation.*

Постановка проблеми. Сучасне літературознавство розглядає Голодомор як злочин проти людяності, що корелює із соціогуманітарними підходами до вивчення геноциду. Моральні імперативи (соціальні, особистісні, релігійні, етичні) в період панування тоталітарного радянського режиму «переформатовувались» під запити панівної ідеологічної системи, руйнуючи світоглядну модель, досвід, переконання українського суспільства. Одна з найактивніших фаз цього процесу припадає на 1932–1933 роки, коли населення України, позбавлене засобів для існування, перебувало в пошуках форм виживання. Саме конфлікт між стратегією виживання та аксіологічними засадами актуалізують сучасні українські письменники в літературі про Великий голод.

Художнє осмислення ціннісних світоглядних засад автори репрезентують як складну систему моральних імперативів, де поведінкові патерни: підтримка, допомога, порятунок тощо – є складниками набору ідентичностей Я (див.: Desrochers, 2002), означуючи межі між особистістю й масою, Я та не-Я, між збереженням людської сутності та моральною деградацією. У цьому смислі толерантність, милосердність, жертвовність не лише складники моралі індивідуума, а й ознаки його резильєнтності та форми протистояння тоталітаризму, що утверджувався шляхом руйнування особистісних, родинних і суспільних цінностей.

Система фізичного знищення людини вкупі з «вбивством» людяності призводила до знищення важливих засадничих чинників соціальної системи, оскільки індивідуальні чесноти, суспільні цінності й ідеали витіснялися дійсністю. Підґрунтям протистояння особистості системі є фізичне й екзистенційне виживання, що засвідчує вибір людини між життям і смертю, прийняттям насилля та збереженням сумління. У художніх

текстах простежується питання дегуманізації особистості, її пасивного толерування терору й спротиву деструктивним явищам дійсності.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою осмислення співвіднесення стратегій виживання й аксіологічних імперативів в умовах крайнього фізичного, духовного й морального виснаження як модусів життєстійкості. Концептуального значення заявлена тема набуває і з огляду на тривале суспільно-екзистенційне протистояння України та Росії й нинішню війну.

Отже, метою дослідження є окреслення стратегій виживання та їх вплив на моральні імперативи індивіда й соціуму на прикладі сучасної художньої літератури про Великий голод.

Аналіз досліджень. Вивчення Голодомору належить до категорії міждисциплінарного наукового аналізу. Найчисленніший корпус досліджень маємо в галузі історії, з-поміж яких значна кількість праць присвячена питанням вивчення документів і свідчень Голодомору (Г. Боряк, Т. Боряк, С. Плохій), концепції геноциду і тоталітаризму (Д. Будков, Дж. Мейс, Г. Мокрушина, Р. Конквест, В. Солдатенко), чинників (С. Віткофт, Р. Девіс, П. Соболь), особливостей організації (Г. Папакін), причин, втрат і наслідків (Я. Калакура, С. Кульчицький, В. Литвин, А. Маслюк, Р. Теслюк), жіночого й дитячого досвіду (Л. Гриневич, І. Шугальова) тощо. Не менш науково вагомими є й студії Голодомору в інших галузях, зокрема юридичних (М. Антонович, Є. Захаров, Р. Мур), соціологічних (Б. Кемпбелл, Б. Шоу), психологічних (В. Горбунова, І. Жмурін, В. Климчук), культурології (А. Ассман) тощо, котрі, як і напрацювання в літературознавчій площині (Т. Конончук, Л. Романенко, Н. Тимошук, О. Томчук, О. Пухонська), насамперед відрефлексовують тему Голодомору через призму травми, пам'яті, постпам'яті, гено-

циду, антитоталітаризму тощо. Порушений аспект у наукових розвідках згадується побіжно, що й засвідчує його наукову продуктивність.

Виклад основного матеріалу. Я. Калакура, Г. Капустян зауважували стосовно поступового зміщення фокусу уваги науковців у площину соціально-психологічних, морально-етичних і ментальних вимірів наслідків Голодомору (див. : Калакура, 2017 : 17; Капустян, 2000 : 190), що найвиразніше проявляється в художній літературі.

А. Маслюк виокремлює 5 різновидів депривуючих чинників у межовій ситуації обмеження прав і неможливості задоволення базових фізіологічних і психологічних потреб людини під час Голодомору: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний і традиційний (Маслюк, 2020 : 239). Вибір стратегії виживання залежить від них і впливає на моральні засади індивіда.

Наталія Доляк, Леонід Кононович, Тетяна П'янкова, Світлана Талан, Наталія Чайковська та ін. у художньому просторі своїх творів активують усі ці психотравматичні чинники, демонструючи труднощі збереження балансу між «природою» й «етикою», пропонуючи поліаспектне осмислення порушеної проблеми. Вибір персонажем алгоритму дій в умовах тотальних обмежень ґрунтується на мотивації, яка залежить від різних внутрішніх і зовнішніх факторів.

Збереження життя в непридатних для існування умовах у цих творах – головна мета художньої рефлексії письменників, яка має різні варіанти. З-поміж низки стратегій виживання найбільш універсальною, що знаходить реалізацію і в літературному наративі про Голодомор, є та, за якої персонажі, вступаючи в боротьбу за життя власне та своїх близьких і дотримуючись особистісних та суспільних моральних імперативів, не шкодять іншим: не посягають на чужу власність, як, наприклад, Варя Черножукова та її батько Павло Серафимович (див. : Талан, 2015), Ганна Рибка (див. : П'янкова, 2022), сім'я Юстини й Тихона (див. : Чайковська, 2023) та інші.

Формами внутрішнього опору є й виїзд чи втеча з голодного села з метою порятунку чи працевлаштування в місті на будівництві, заводі, фабриці, шахті тощо й допомоги сім'ї (наприклад, «Бондарчуки, і Пономаренки, і Сидоренки – були добрі господарі, але не мали змоги сплатити непосильні податки, тож, не чекаючи покарання, тихенько розпродали свої господарства й поночі втекли з села разом із дітьми» (Талан, 2015, 159)).

Одним із найпоширеніших способів цієї стратегії є саботаж заготівельних планів, особливо

понаднормових: приховування зерна та інших продуктів, продаж чи забій худоби, переписування «зайвої» землі на родичів тощо («Труна матері ще ціла, тож можна поставити на неї корито і все там сховати» (Талан, 2015, 219); «у місті... людей сила-силенна. Усі хочуть щось продати. Багато худоби ведуть, вирішили ліпше продати, ніж у колгосп віддати» (Чайковська, 2023, 76)).

Ці форми внутрішнього опору увиразнюють усі інші стратегії виживання, у яких аксіологічні цінності порушуються.

Приклади стратегії групового виживання бачимо насамперед через призму зображення сімей, котрі з втратою можливостей забезпечення базових потреб намагаються зберегти кожного члена своєї родини. Взаємодопомога й підтримка згідно з родинними принципами стосується не окремої сім'ї, а всього роду: батьки–діти–брати, сестри–онуки–племінники та інші. Родинний альтруїзм засвідчує не лише бажання підтримати дорогих людей, допомогти їм, а й зберегти рід, залишитися його частиною, собою («– Ходи, я тебе медом нагодую... Бери. Їж, поки є. Я жував хліб із медом..., а баба гомоніла... До мене теж приходили... Відрізали город по саму клуню... Добре, хоч мед заховала...» (Чайковська, 2023, 63–64)). Старше покоління чи батьки могли пожертвувати собою заради дітей, що є найвищим рівнем самопожертви («Через мене і вам їсти не хватає... далі надріз одмовляється ... їсти... навіть води не п'є... У потемках наша баба до Бога одходить...» (П'янкова, 2022, 25–26)).

Конструктивні групові стратегії виживання в громадах у художньому наративі про упокорення голодом рідкісні. Однак вони засвідчують дієвість утопічних ідей, які, наприклад, висловлював І. Франко в повісті «Захар Беркут» про силу єдності громади. Так, у повісті О. Волинської «Коли сонце не сходить» (написаної за похотою від незнайомої жінки історією свого роду) у школі, попри директиви нової влади, таємно годують сільських дітей, що зберегло життя більшості школярів й дало шанс на виживання тим із них, хто лишився без опіки батьків під час колективізації й Голодомору (див. : Волинська О., 2024). Тож колективна солідарність, спрямована на збереження фізичного життя дітей, забезпечує збереження своєї громади, засвідчує сталість і дієвість її моральних засад, що ґрунтуються антропоцентризмі й емпатії.

Аксіологічні цінності найчастіше піддаються деструкції в межових ситуаціях і станах, коли індивід позбавлений вибору. За таких умов Божі заповіді, на яких формувалася морально-світоглядна

система українців, зазнають аномії. І возлюбив ближнього, як самого себе, не вбивай, не кради, не пожадай нічого, що є власністю ближнього твого тощо втрачають свою актуальність, бо, порушуючи їх, можна, наприклад, нагодувати власних дітей (Ольга Черножукова вбиває свояка і батька, щоб врятувати дітей (Талан, 2014, 339–340)), а перелюб може забезпечити якщо не сите життя родини, то хоча б наявність продуктів харчування (наприклад, Тамара, якій Свирид не може нічого дати, «лише лантух із зерном чи картоплею, або гречки мірку та консерву радянську іноді. Більше нічого. А вона і не просить» (П'янкova, 2015, 11); відмова від дитини – зберегти їй життя (Ольга Черножукова віддає свого Василька в поведирі бандуристу Данилу (Талан, 2014, 243)).

Інші стратегії виживання спрацьовують за рахунок життя іншого. Маємо на увазі прийняття пропозицій режиму й активну діяльність у статусі його представника: голови колгоспу, очільника сільради, комсомольця, «буксирника», трупаря тощо. Вони виконавці, які зреалізували план упокорення голодом і репресіями: доносами, арештами, ув'язненнями, депортаціями, конфіскацією майна тощо («Після першого наїзду червоної валки... у Стецюка забрали останнього коня. А ще приглянувся буксирникам бик, на прізвисько Звір... Від табунців гусей та курей лишилося на все сімейство по одній птасі...» (Доляк, 2021, 136)). Такий вибір життєвої позиції засвідчує крах моральних устоїв особистості.

Повна моральна дезінтеграція настає, коли людина, доведена до межового стану депривації тривалим виснажливим голодом, вбиває іншу людину заради їжі чи споживає померлих (про випадки канібалізму йдеться в більшості творі про Голодомор).

Окремо варто виокремлювати стратегії активного опору: збройного спротиву й рятівництва. У художньому письменстві про 1932–1933 роки вони рідко інтерпретовані, хоча в умовах воєнного сьогодення їхню роль важко переоцінити. У романі Л. Кононовича «Тема для медитації» Юр-старший захищає свої права і свободи від будівників комунізму зі зброєю в руках. Чоловік переконаний, що інших шляхів боротьби в україн-

ців немає: пасивний опір – смерть повільна, духовна; активний – має два варіанти наслідків, один із яких воля, другий – смерть у бою (Кононович, 2004). Отець Олександр Глаголев разом із тими, кого він урятував під час єврейських погромів 1905 року, рятують доведених до відчаю селян, яким удалося втекти з села, де влада займається радяннізацією («Новоявлений мешканець бодай трохи від'ївся і перестав нагадувати ожилый труп» (Литовченки 2020, 56–57)). Соля Баша допомагає зберегти життя молодшим представникам роду Рибок, до руйнування життя яких причетна не лише тоталітарна система, а і її чоловік – гвалтівник Досі (П'янкova, 2015, 238–242). Стратегії опору й рятівництва забезпечують збереження моральних імперативів на особистісному й цивілізаційному рівнях, оскільки домінуючою цінністю є збереження нації і права на життя іншого.

Висновки. Отже, одним із важливих аспектів сучасної української художньої літератури про Голодомор є питання моральних імперативів та стратегій виживання особистості в умовах обмеження прав і неможливості задоволення базових фізіологічних та психологічних потреб людини, яке засвідчує фокусування уваги на антропоцентричних та аксіологічних гранях дослідження. З-поміж програм виживання персонажів, репрезентованих у текстах, зазначеної тематики, виокремлюємо конструктивні та деструктивні. До першої групи відносимо ті, за яких особистості чи групі людей вдається зберегти свою суб'єктність і гуманістичну сутність, попри загрозу їх існуванню. Близькими до них є стратегії опору, сенсом котрих є збереження національної цілісності та права людини на життя. Другу групу формують найбільш активовані в умовах геноциду стратегії виживання, що позначені аксіологічною аномією, крахом чи й колапсом, за яких моральний переступ і злочин стають засобами виживання.

Поліаспектність порушеної теми дає підстави говорити про перспективи її дослідження, адже запропонована розвідка лише схематично окреслює стратегії виживання в екстремальних умовах, які ні в реальній, ні в художній дійсності в чистому вигляді не існують і не піддаються однозначним оцінкам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волинська О. Коли сонце не сходить. Київ : Видавництво Ліра-К, 2024. 200 с.
2. Desrochers Stephan, Andreassi Jeanine, Thompson Cynthia. Identity Theory. *WCBT Faculty Publications*. 255. URL: https://digitalcommons.sacredheart.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/wcob_fac/article/1265/&path_info=Andr_Identity_Theory.pdf
3. Доляк Н. Чорна дошка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 368 с.
4. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Історична пам'ять*. 2017. Вип. 37. С. 16–22.

5. Капустян Г. Голод і селянська ментальність. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних наслідків* : матеріали Міжнародної наук.-теоретичної конференції, м. Київ 28 листопада 1998 р. Київ-Нью-Йорк : Вид-во Коць, 2000. С. 179–190.
6. Кононович Л. Тема для медитації. Львів : Кальварія, 2004. 240 с.
7. Маслюк А. М. Різновиди депривуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. 2020. № 38. С. 238–246.
8. Литовченки Т. і О. Книга Жахіття. 1932–1938. Харків : Folio, 2020. 203 с.
9. П'янова Т. Вік червоних мурах. Київ : Наш формат, 2022. 256 с.
10. Талан С. Розколоте небо. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 352 с.
11. Чайковська Н. Очевидець : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 224 с.

REFERENCES

1. Volynska, O. (2024). Koly sontse ne skhodyt [When the Sun doesn't Rise]. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K. 200. [in Ukrainian].
2. Desrochers, S., Andreassi, J., Thompson, C. (2002). Identity Theory [Identity Theory] WCBT Faculty Publications. 255. URL: https://digitalcommons.sacredheart.edu/cgi/viewcontent.cgi?params=/context/wcob_fac/article/1265/&path_info=Andr_Identity_Theory.pdf
3. Doliak, N. (2021). Chorna doshka [Black Board]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia», 368. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. (2017). Moralno-psykholohichnyi i mentalnyi vymir naslidkiv Holodomoru 1930-kh rokiv v Ukraini. [Moral-psychological and Mental Measurement Consequences of the Famine of 1930s in Ukraine]. Istorychna pamiat. 2017. 37. 16–22 [in Ukrainian].
5. Kapustian, H. (2000). Holod i selianska mentalnist [Famine and Peasant Mentality]. Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh naslidkiv : materialy Mizhnarodnoi nauk.-teoretychnoi konferentsii, m. Kyiv 28 lystopada 1998 r. Kyiv-Niu-York: Vyd-vo Kots, 2000. 179–190. [in Ukrainian].
6. Kononovych, L. (2004). Tema dlia medytatsii [A Topic for Meditation]. Lviv: Kalvariia. 240. [in Ukrainian].
7. Lytovchenko, T. i O. (2020). Knyha Zhakhittia. 1932–1938 [Book of Horror. 1932–1938]. Kharkiv: Folio. 203. [in Ukrainian].
8. Masliuk, A. M. (2020). Riznovydy depryvuiuchykh chynnykiv podii holodomoriv v Ukraini pershoi polovyny KhKh stolittia [Varieties of Depriving Factors of Famine Events in Ukraine in the First Half of the 20th Century]. Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuuka APN Ukrainy. 38. 238–246. [in Ukrainian].
9. Piankova, T. (2022). Vik chervonykh murakh [The Age of Red Ants]. Kyiv: Nash format. 256. [in Ukrainian].
10. Talan, S. (2015). Rozkolote nebo [The Split Sky]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 352. [in Ukrainian].
11. Chaikovska, N. (2023). Ochevydets [Eyewitness]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 224. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 30.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

